

SINT JACOBUS IN SPANJE

J. VAN HERWAARDEN

De apostel Jacobus zou in Spanje terechtgekomen zijn en een grote rol gespeeld hebben in de strijd tegen de Islam. Sedert de middeleeuwen werd zijn graf in Compostela een van de belangrijkste bedevaartsoorden van Europa.

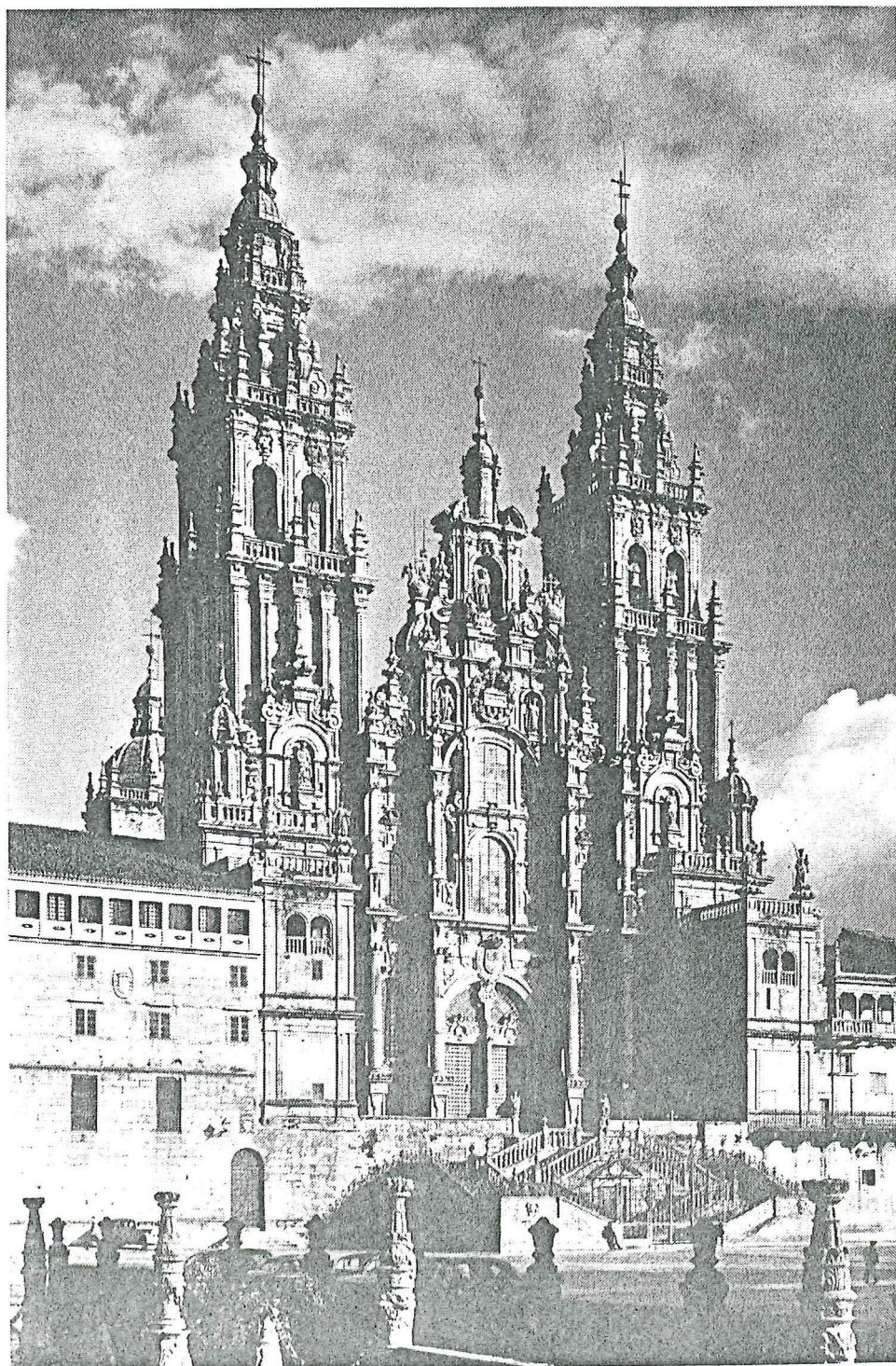
ren, maar ook later, bij de veroveringen in Amerika. Niet voor niets heet de hoofdstad van het huidige Chili, een Spaanse stichting in 1544, Santiago! Ik schreef over 'de' apostel Jacobus. Er zijn er echter meer dan één genoemd in het Nieuwe Testament. De traditie spreekt over Jacobus de Meerdere, als zijnde degeen, die Spanje zou hebben gekerstend, waarna hij in Jeruzalem is onthoofd in 44. Dit is dan de broeder van Johannes de apostel, beiden zoon van Zebedeüs, 'Zonen van de Donder'

(Marcus 3 : 17), in verband met hun opvliegend karakter, genoemd. Men verwacht echter deze Jacobus de Meerdere nogal eens met Jacobus de Mindere, de in Marcus 15 : 40 genoemde, zoon van de 'andere' Maria, broeder van Josias. Hoe komt Jacobus in Spanje

1. Sint Jacobus met pelgrimsstaf, hoed en tas, afkomstig van een standaard van Karel de Stoute, midden 15de eeuw.
2. Sint Jacobus van Compostela, het centrum van Sint Jacobus' verering in Spanje.

Het Westgotisch rijk op het Iberisch schiereiland, in zich zelf verdeeld en door het hoge beschavingspeil niet meer op zelfverdediging bedacht, werd in het begin van de achtste eeuw door Arabische invallers vanuit Noord-Afrika overrompeld. In het noorden wist Pelayo, een afstammeling van Gotische koningen, bij Covadonga omstreeks 720 stand te houden. Deze Pelayo zou de eerste koning van Asturië, de streek rondom Oviedo geweest zijn. Andere Arabische legers kwamen tot in midden Frankrijk, maar werden daar tussen Poitiers en Tours door de heerser der Franken, Karel Martel, in 732 verslagen. Daarna drongen de Franken de Arabieren steeds verder terug, tot in 801 de zogenaamde Marca Hispanica werd gevormd: het huidige Catalonië was teruggewonnen voor het christendom. Wij zijn nu in de tijd van Karel de Grote, die men, vooral in de legenden, beschouwt als de eerste grote bestrijder van de Islam, niet door bovenstaand wapenfeit, maar door de tocht van 778 naar Saragossa, toen op de terugweg het in het Rolandslied bezongen noodlot zich voltrok over de achterhoede van Karels leger.

Strijd tegen de islam, vanuit Catalonië, maar ook vanuit Asturië, dat in de negende eeuw Galicië en Leon wist te veroveren, en vanuit Navarre. Deze koninkrijken waren de bases voor het weer aan de Moren ontworstelde christelijke Spanje. De koningen van Asturië-Leon pretendeerden de opvolgers van de Westgotische heersers te zijn, koningen dus van heel Spanje, ja keizers zelfs. De strijd tegen de Moren kreeg ook een geestelijk leider, de apostel Jacobus, Santiago zoals de Spanjaarden hem noemen; „Help ons, Heer en Heilige Jacobus” werd de strijdkreet der soldaten, niet alleen tegen de Mo-

terecht? Wij laten de overlevering spreken.

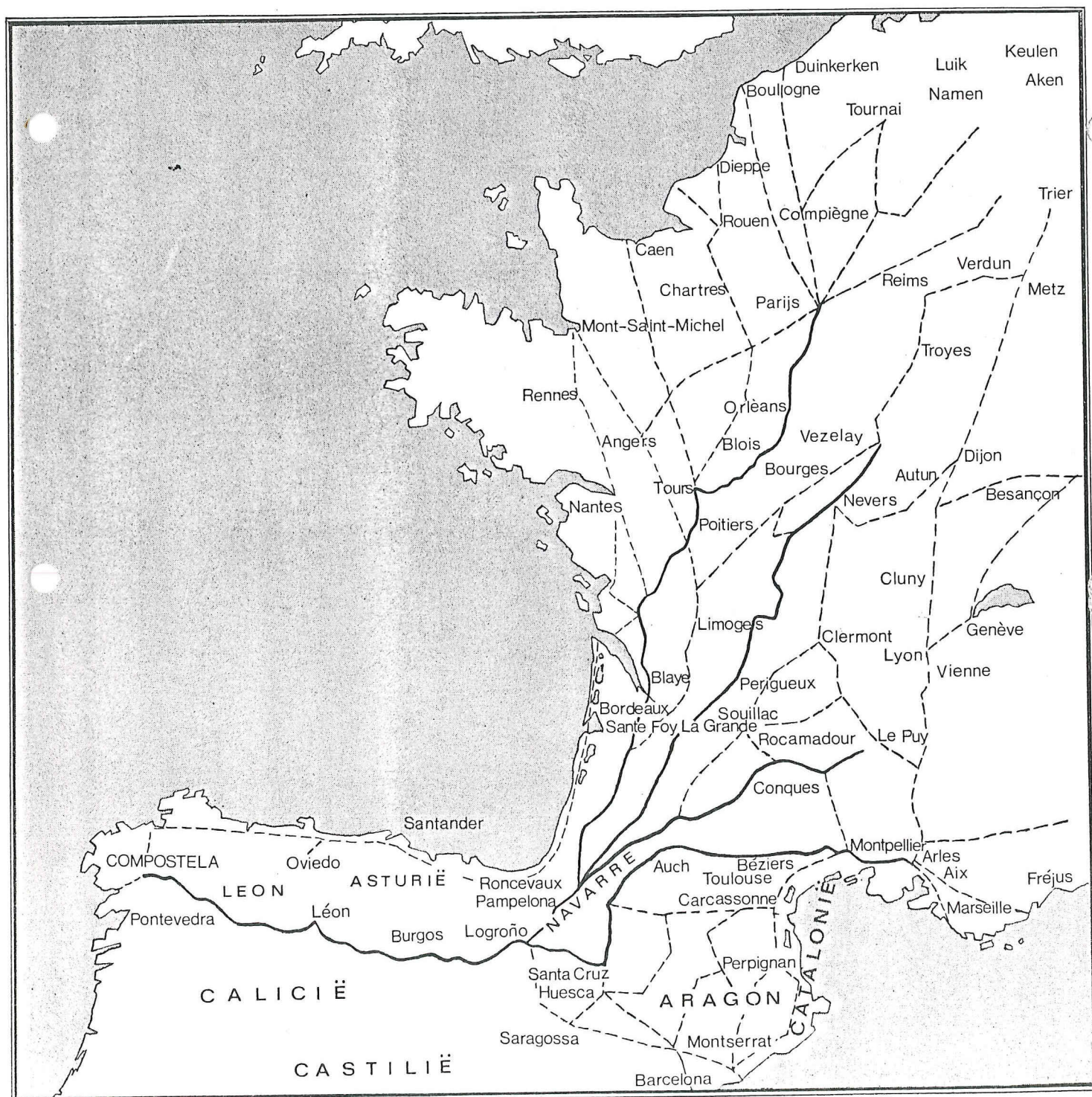
Na de eerste Pinksteren, toen de opdracht aan de discipelen werd verstrekt, het geloof tot de 'uitersten der aarde' te verkondigen, is Jacobus naar Spanje gegaan en heeft daar het christendom gepredikt met weinig succes. Op zijn tocht verschijnt hem aan de oevers van de Ebro Maria, toen nog levend, een marmeren pilaar dragend. Zij sprak Jacobus moed in en deed hem een kerk bouwen rond de pilaar: de 'Nuestra

Senora del Pilar', in Saragossa zou dat zijn. Na enige jaren in Spanje te hebben vertoefd, keert Jacobus terug naar Jeruzalem, waar hij nog enige tijd preekt, tot hij in 44 gevangen genomen en op last van koning Herodes Agrippa onthoofd wordt, na nog door het verrichten van een wonder zijn bewaker Josias te hebben bekeerd en gedoopt voor de ogen van de koning, die nu ook Josias laat doden.

Volgens gewoonte zou de terechtgestelde aan de honden en wilde dieren wor-

den prijsgegeven, maar twee van Jacobus' leerlingen weten zijn lichaam aan dat lot te onttrekken, brengen het naar Jaffa, vanwaar zij per schip, geleid door bovenaardse sturing, binnen zeven dagen (sommige versies spreken van één dag) Iria Flavia bereiken, het huidige El Padron in noordwest-Spanje. Te land gekomen zijn er moeilijkheden met de vorst en vorstin van de plaats, maar door de overtuigingskracht van het

3. De pelgrimswegen naar Compostela.

nieuwe geloof worden ook dezen overvonden. Jacobus wordt in een marmereen tombe begraven. Later worden zijn beide discipelen naast hem ter aarde besteld. Lange tijd is de plaats onbekend, tot omstreeks 800 een engel verschijnt aan de kluisenaar Pelagius hem zeggend, dat Jacobus in een bos in de buurt begraven is, dat een ster boven zijn graf glanst en dat hemelse muziek te horen is als men zijn graf nadert. De kluisenaar vertelt dit aan de bisschop in de streek, Theodemir, die naar de aangewezen plek gaat en zo het graf van Jacobus vindt. De in die tijd heersende koning Alfons II laat drie kerken bouwen, waarvan één gewijd aan Jacobus. Enige tijd later, in 844 (of 834), verschijnt Jacobus aan de Spanjaarden die een slag leveren tegen de Moren bij Clavijo in Navarre. Jacobus weet de strijd te doen winnen en doodt zelf 60 000 Moren. Sedertdien heet Jacobus ook Matamoros, Morendoder.

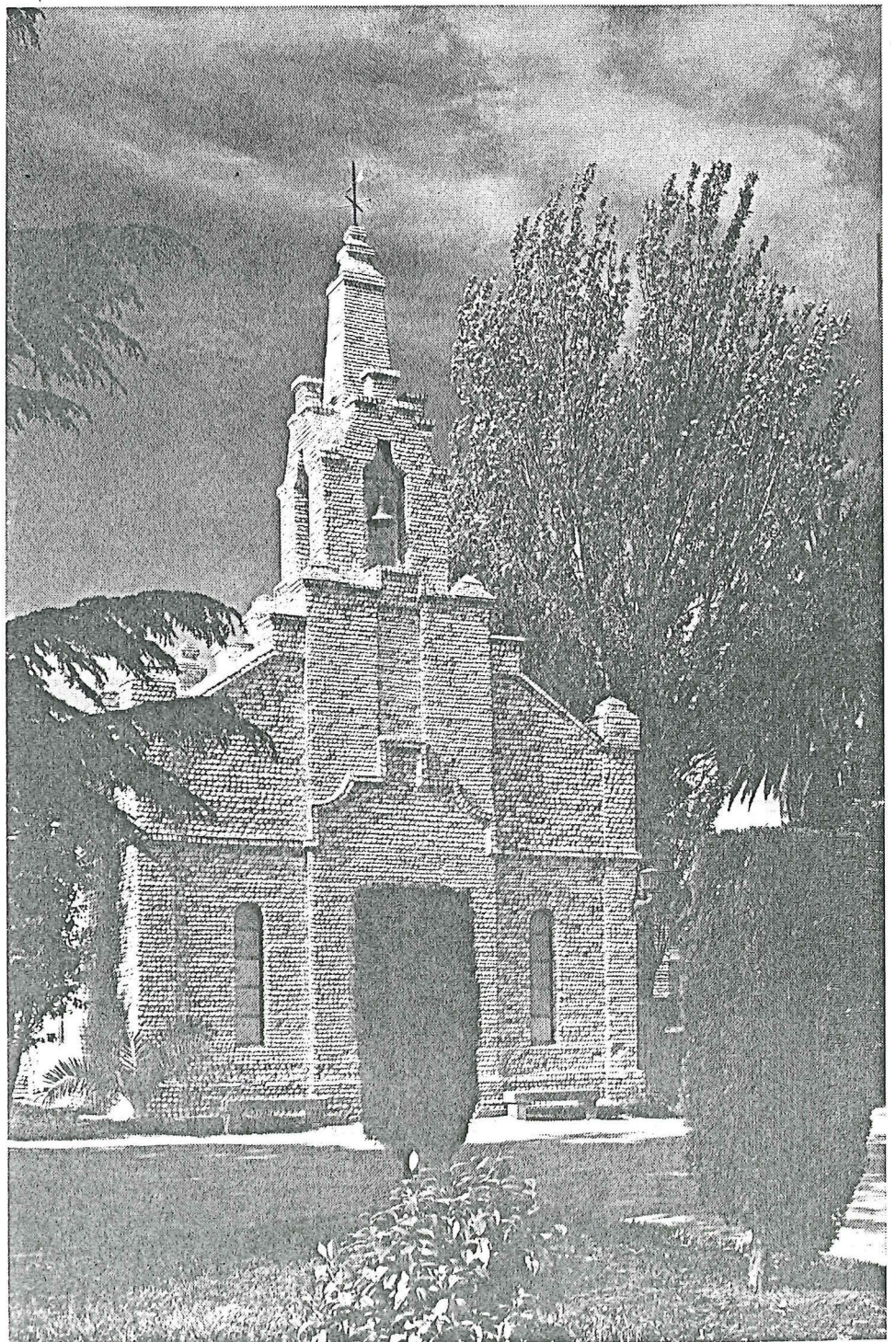
Het geloof kan geen rationele verklaring vinden, zo ook het geloof in Santiago in Spanje niet. Toch kan een nadere analyse van de legende vrucht opleveren. Nergens wordt in de Handelingen der Apostelen gesproken over een zending van Jacobus naar Spanje, hoewel dat op zichzelf niet onmogelijk was, daar immers vanuit Palestina verbindingen waren met alle delen van het Romeinse rijk, dus ook met Spanje. In de brief aan de Romeinen (15 : 23/4 en 28) geeft Paulus te kennen, van plan te zijn naar Spanje te reizen. Edoch het lot was ongewis, want in de Handelingen (28 : 30) vernemen wij, dat Paulus „de volle termijn van twee jaren in zijn eigen gehuurde woning” te Rome verbleef, maar niets over voornemens ten aanzien van Spanje, ook niet over het bestaan van gemeentes aldaar. Maar de mogelijkheid van een prediking door Jacobus mag daar echter niet direct worden uitgesloten.

Vóór de zevende eeuw hebben wij hierover geen gegevens. Hoewel Gregorius van Tours, die rond 580 leefde en werkte, overal heiligen situeert, zwijgt hij over Jacobus in Spanje. Venantius Fortunatus, een tijdgenoot van Gregorius, beschrijft in een brief aan Martinus van Braga alle door apostelen gestichte gemeenten, maar Spanje noemt hij niet. Idacius (circa 500), bisschop van Aquae Flaviae, de streek, waar Jacobus zijn laatste rustplaats zou hebben gevonden, zwijgt in zijn kroniek over deze translatiegeschiedenis, hoewel

hij geenszins een zwijgzaam man was. Maar, volgens Didymus en Hieronymus, beiden in de vierde eeuw levend en werkend, de eerste een Alexandriër, de tweede een Latijn-schrijvende, maar veelal in het oosten verblijvende kerkvader, predikte een apostel in Spanje. Dan, in de eerste helft van de zevende eeuw, vinden wij in een Latijnse bewerking van de in het Grieks geredigeerde verzameling korte biografieën van apostelen, het Breviarium Apostolorum, de vermelding dat Jacobus in Spanje is

geweest en na terugkomst in Jeruzalem is onthoofd. Merkwaardig is, dat Julianus van Toledo († 686) in zijn excerpt van het breviarium de passage over Jacobus weglaat. De Engelsman Adhelmus van Malmesbury schrijft in 709 in zijn 'Poema de aris' over Jacobus: „In het begin bekeerde hij met zijn leer de Spanjaarden.” De eerste in Spanje te situeren vermelding is die bij Beatus, in

4. Toja: een kerk geheel met schelpen, het symbool van de pelgrims, bedekt.

diens commentaar op de Apocalypse in 776, ná twee stichtingen, respectievelijk in 748 en 759, van aan Jacobus gewijde kerken in Spanje. Beatus was aan het hof van koning Mauregatus van Asturië een zeer gezien geestelijke. Hij schreef, mede daartoe gebracht door de toen overal om zich heen grijpende bedreiging door de islam, dat Jacobus het land, dat hij het christendom had gebracht, nooit in handen der ongelovigen zou laten vallen. Ondanks heftige aanvallen van de muzelmannen bleef Asturië inderdaad gevrijwaard van overheersing. Een anoniem dichter, misschien eveneens Beatus, vermeldde in dezelfde tijd in een hymne, dat Johannes' broeder naar Spanje was gegaan.

Deze uitlatingen betreffen slechts de evangelisatie. Over translatie en verering vinden wij voor het eerst een vermelding in het martyrologium van Florus van Lyon, geschreven tussen 806 en 838. In Spanje is daarover nog stilzwijgen: een Asturische kroniek - het *Chronicon Albeldiense* (circa 890) - vermeldt niets over een cultus. De eerste expliciete vermelding in een Spaanse bron vindt men in de *Kroniek van Sampiro*, geschreven tegen 1018: koning Alfons III breekt de kleine door Alfons II gestichte kerk af en bouwt een nieuwe in 872. Uit de teksten over schenkingen van de koning en zijn vrouw Chimera blijkt dat er een convent ter plaatse bestaat, en dat Sisnandus, bisschop van Iria Flavia, verblijft in de groeiende plaats Compostela; ook leest men dat een schenking is gedaan aan de apostel Jacobus, „wiens heilige en vereerde kerk gelegen is op de plaats van de marmeren tombe, waarin zijn lichaam is begraven (. . . .) in het land van Galicië”. In de Spaanse kalenders uit de 10de en 11de eeuw ontbreekt echter dikwijls de vermelding van de feestdag van Jacobus (25 juli). Het verhaal van het opnieuw vinden van de resten van Jacobus is van nog later datum, dat vinden wij in 1077 in een verdrag tussen bisschop Diego Pelaez en de abt van het convent in Santiago beschreven. De verschijning in de slag bij Clavijo is pas in de twaalfde eeuw aan de legende toegevoegd.

Hoewel de weg naar het gehele verhaal in de diverse stadia thans summier is gevolgd, heb ik nog niet aangeduid, hoe de enorme verering van Jacobus is ontstaan, want deze wijd en zijd verstrooide bronnen waren natuurlijk niet aan een ieder bekend, al was er vanaf het

begin van de twaalfde eeuw de *Historia Compostellana*, waarin een groot deel van de legende van Jacobus is vermeld. Toen was de pelgrimage al aan de gang, de vermelding van Florus van Lyon geeft daarvan blijk, suggereert ook een buiten Galicië bekende verering. In 951 vernemen wij van de pelgrimage van Godeschalk, bisschop van Le Puy, naar Compostela. Frequent kunnen de tochten niet geweest zijn, door zowel de invasies van de Noormannen als het steeds dreigende gevaar van de Ara-

bische heersers in Spanje. De verovering en plundering van Compostela door Al Mansoer in 997 is van het laatste een duidelijk blijk: hij liet de klokken van de kathedraal door christelijke slaven naar Cordoba, zijn hoofdstad, brengen. De dood van Al Mansoer en die van zijn opvolger en de daaropvolgende verwarring gaven koning Sancho de Grote omstreeks 1025 de kans

5. Een augustijn wast de voeten van een pelgrim. Een reliëf in het oude augustijnklooster te Leon.

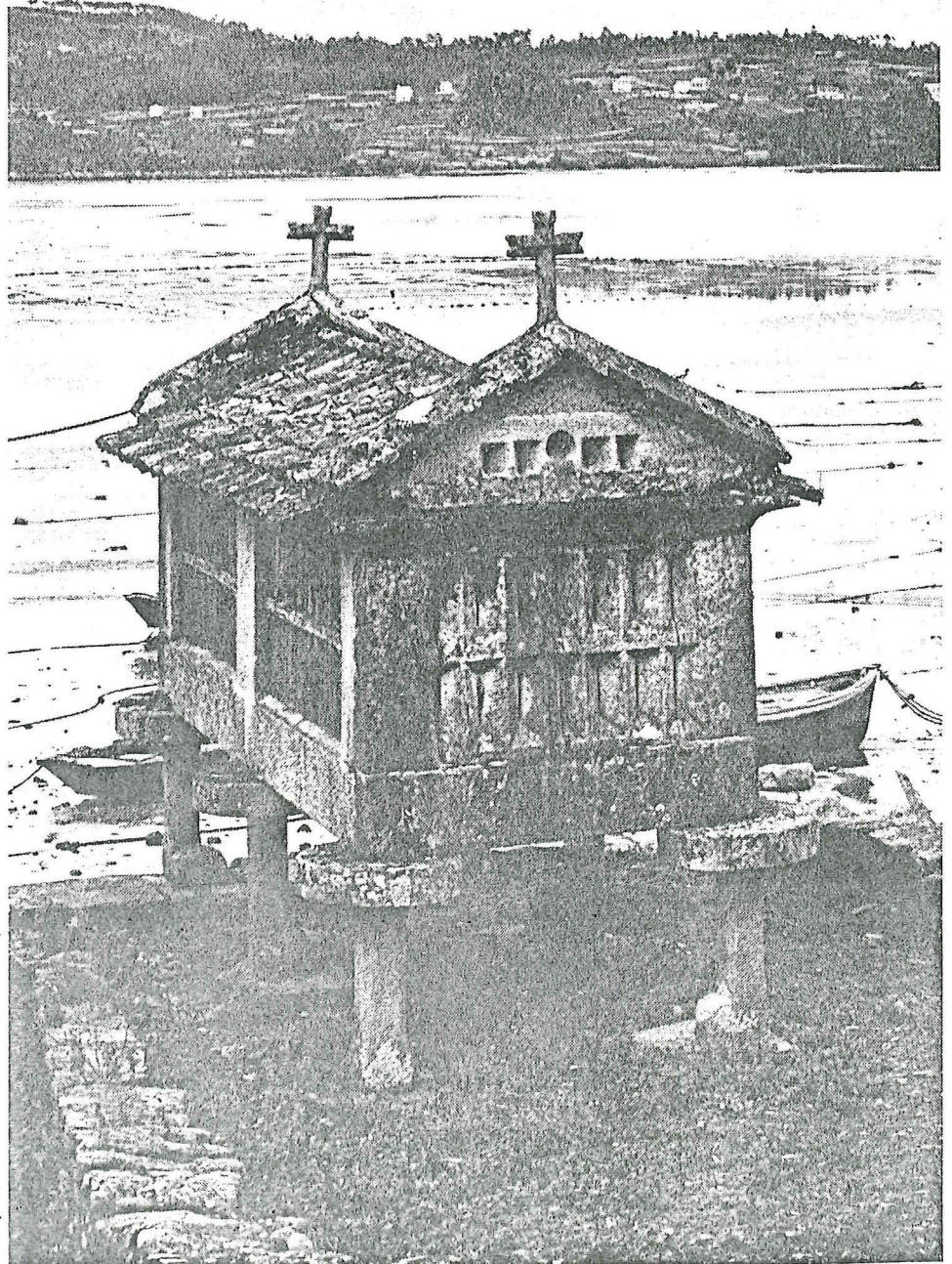

zijn rijk veilig te maken. De tocht over de Pyreneeën werd toen weer mogelijk zonder al te veel strubbelingen. Toch zou de pelgrimage nooit die omvang gekregen hebben die zij gehad heeft zonder de tussenkomst en de propaganda van de orde van Cluny. Toen eenmaal het Arabische gevaar wat was teruggedrongen, wilden de vorsten in hun landen ook de kloosters weer herstellen en hervormen. Dé grote hervormingscongregatie van die tijd had als centrum het Bourgondische Cluny, van waaruit al in de tiende eeuw talloze kloosters hervormd en gesticht waren. In Spanje vroeg men nu mensen uit die congregatie om hetzelfde werk te verrichten in de diverse landen. Het eerste voorbeeld is bovengenoemde Sancho, die in 1025 Paternus, een Spaans discipel van al Odilo van Cluny vroeg, het klooster van San Juan de la Pena te hervormen. De tweede helft van de 11de eeuw laat dan een groot aantal hervormingen zien. Hoewel de stelling, als zou de congregatie van Cluny dé inspiratiebron bij uitstek zijn van de pelgrimage naar Santiago, sterk in twijfel moet worden getrokken, blijft toch het feit bestaan, dat Frankrijk de bakermat was van zowel het merendeel van de pelgrims als van de ridders die in de Reconquista de Moren bestreden, en dat Cluny wel degelijk een invloedrijke rol heeft gespeeld. Het kan niet aan toeval alleen te danken zijn, redeneren aanhangers van die these, dat in de gids voor de pelgrim, geschreven in de twaalfde eeuw, de pelgrims langs grote Cluniacse abdijen worden geleid. Even waar is, dat vóór de stichting van Cluny pelgrimswegen bestonden, dat ook in dezelfde gids talloze andere gewijde plaatsen genoemd worden, die als zodanig niets met Cluny te maken hebben, zodat men zou kunnen stellen, dat het wel toevallig was, dat die genoemde abdijen langs de wegen waren, ja, dat Cluny misschien juist langs deze wegen haar abdijen liet ontstaan; dat laatste wijst dan toch weer in de richting van het belang, dat Cluny bij de pelgrimswegen had en dientengevolge ook het voordeel, dat de pelgrimage daarvan had. De koningen van Spanje deden de Cluniacenzers grote schenkingen en gaven hun bijzondere rechten. Langs de wegen waren ook Augustijner vestigingen, de gids spreekt ervan, tevens waren er vestigingen van andere orden en van speciale broederschappen, die de verzorging van pelgrims op zich namen.

Hoewel dus ook anderen betrokken waren bij de Sint-Jacobus-cultus, paste de pelgrimage wel goed in het Cluniacenser programma. Naast hervorming der kloosters was de verspreiding en verdediging van het christendom één der doelstellingen van de orde, het brengen van vrede in de christelijke wereld eveneens. Verdediging van het christendom was in Spanje noodzakelijk. De Arabieren vormden een permanent gevaar, vooral door toestroming van nieuwe krachten uit Noord-Afrika, waar-

van de Almoraviden met name genoemd moeten worden. Bovendien was Spanje een der belangrijkste christelijke landen geweest gedurende eeuwen. Het moest weer geheel worden teruggevoerd tot het christendom. Eveneens was het feit dat in Spanje een religieus nationalisme, kenbaar aan een afwijkende eredienst, was, een doorn in het oog

6. Een graanpakhuisje langs een pelgrimsweg, bij Combarro, ter verzorging van de pelgrims. Om gedierte bij het graan weg te houden staat het op een verhoging.

van de 'reformatorische' pausen van de elfde en twaalfde eeuw. Het hervormingswerk werd niet alleen door Cluniacenzers gedaan, ook vanuit de abdij van Sint-Victor te Marseille kwam een aantal monniken naar Spanje. Deze abdij was zelfs een rivaal van Cluny. Terwijl Cluny de vrede in Europa predikte, riep het op ten strijde tegen de Moren, ook om de krachten af te leiden van de onderlinge twisten naar Spanje, waar oorlogszucht tegen de ongelovigen kon worden uitgeleefd. Daar immers Santiago al langer de patroon was van deze strijd, moedigde men ook deze cultus aan. De paus zorgde ervoor, dat de bisschop van Compostela een eigen positie kreeg. Het uit de vierde eeuw stammende bisdom Iria Flavia werd door Urbanus II opgeheven (5 december 1095) en omgezet in het bisdom Compostela, waarheen al eerder de bisschop zijn zetel had verplaatst. Het nieuwe bisdom werd rechtstreeks afhankelijk van de Heilige Stoel. Calixtus II verhief (27 februari 1120) het nieuwe bisdom in plaats van het door de Arabieren bezette Meridà tot aartsbisdom. Deze pauselijke begunstigers zijn uit de sfeer van Cluny afkomstig. Calixtus II was een oom van koning Alfons VII van Leon, hij was in 1109 op pelgrimage naar Santiago geweest, zijn pauskeuze (1119) vond plaats te Cluny.

Pelgrimsvaart en oorlogstocht gaan hand in hand. Men vond, naast Jacobus, nog een voorganger in dit samengaan, namelijk Karel de Grote, waardoor ook een ridderlijk 'patroon' was gevonden. De uitgewerkte vorm van deze combinatie vindt men in de *Historia Karoli Magni et Rotholandi*, ofwel de kroniek van de Pseudo-Turpijn, waarvan een handschrift kan worden gevonden in de archieven van de kathedraal van Santiago, waarin het is ongenomen in de zogenaamde *Codex Calixtinus*, zo genoemd naar Calixtus II, die mede zou hebben gewerkt aan deze codex, en met name aan de kroniek van Turpijn een na-woord zou hebben meegegeven, hetgeen apocriefe gegevens zijn. Het codex houdt verder in een anthologie van liturgische eerbewijzen aan Jacobus, een mirakelenboek, een boek over de translatiegeschiedenis en een gids voor de pelgrims, al eerder terloops genoemd. Laten wij terugkeren tot de kroniek van de Pseudo-Turpijn.

Turpijn, aartsbisschop van Reims, één

van de groten rond keizer Karel, verhaalt aan zijn vriend Liutprand, aartsdiaken van Aken, over de veertien jaren, die hij met Karel de Grote heeft doorgebracht in Spanje.

Jacobus verschijnt in een droom aan Karel de Grote:

„De door sterren aangegeven weg, die Gij in de Hemel hebt gezien, betekent, dat Gij met een groot leger terstond naar Galicië zult gaan om de weg naar mijn graf en de basiliek en het land, waarin deze zijn, te bevrijden, en dat

na U alle volkeren van zee tot zee ter pelgrimsvaart daarheen zullen gaan om van de Heer verlossing van het kwaad hunner zonden te verkrijgen, Hem lofprijzende en Zijn deugden en wonderen verheerlijkend; voorwaar, van de tijd Uws levens af tot aan het einde der tijden zullen zij gaan. Maakt U nu zo snel Gij kunt op om te gaan, want

7. Sint Jacob. Dit beeldje, dat waarschijnlijk uit het begin van de 16de eeuw dateert, stond vroeger in een nisje in de gevel van het huis Sint Jacobstraat 12 te Rotterdam.

Ik zal Uw helper zijn in alles en als beloning voor Uw inspanningen zal ik voor U verkrijgen de Kroon des Hemels van de Heer, en Uw naam zal in ere zijn tot de Jongste Dag."

Charlemagne gaat naar Spanje. Tevergeefs belegert hij drie maanden Pamplona, maar Christus en Jacobus komen hem te hulp: de muren storten als eens die van Jericho ineen. De Saracenen zijn zo verschrikt dat Karel nu zonder tegenstand rechtstreeks het graf van de apostel kan bereiken. Karel gaat

kerken gewijd aan Jacobus te Beziers, Toulouse, Sorde en Parijs.

Een andere Moorse vorst, Hegelandus, komt uit Afrika (vergelijk de komst van de Almoraviden in de elfde eeuw) en dwingt Karel terug te keren naar Spanje. Hij slaagt erin Hegelandus, na een dispuut over het geloof waarin Hegelandus in zijn ongelooft blijft volhardend, in een slag te doden.

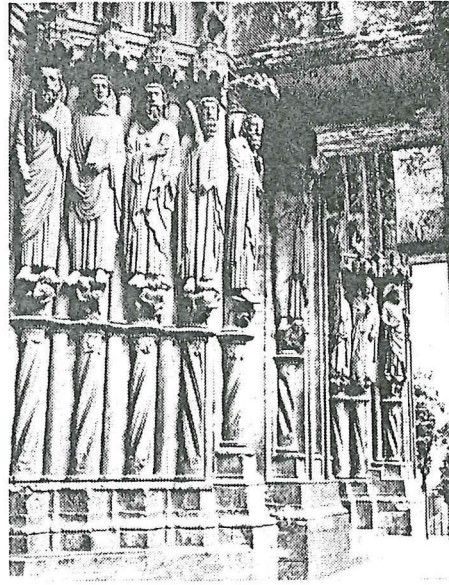
Karel wil nu heel Spanje veroveren. Hij dringt tot Cordoba door en doodt daar de vorst Altumajour (vergelijk Al

drie apostolische kerken neemt Santiago de tweede plaats in, ná Rome, maar vóór Efeze; het wordt de metropool van Spanje. En dan, op de terugweg, vindt de ramp van Roncevaux plaats. Roland sterft, de armen gekruist, martelaar des geloofs.

De koning laat zijn paleis te Aken met schilderijen, gewijd aan de Artes Liberales en de oorlogen in Spanje, opzien. De keizer sterft en zijn ziel wordt door Jacobus ontworsteld aan de duivel. Weinig later sterft, dit vermeldt dan Calixtus, aartsbisschop Turpijn. Andere verhalen, met name het Chanson de Roland, vermelden dat ook Turpijn sneuvelde bij Roncevaux. Zijn tombe, met die van Olivier en Roland werden de pelgrims getoond door de Augustijner wachten van het heiligdom St.-Romain te Blaye (even ten noorden van Bordeaux). In de Santa Maria in Cosmedin te Rome was de geschiedenis, verhaald in de kroniek van de Pseudo-Turpijn, in fresco's afgebeeld, voordat men in de achttiende eeuw het dak veranderde. Thans zijn nog slechts vage contouren ervan te zien. Een vrij groot aantal 'chansons de geste' is geïnspireerd op deze geschiedenis. De pelgrimage wordt, in overeenstemming met de voorzegging van Jacobus, één van de belangrijkste uit de geschiedenis. Wat de pelgrimage geweest is, wat haar invloed was op de Europese cultuur, op de bouwkunst, de sculptuur, de miniatuur-schilderkunst, de emailleerkunst, de goudsmeedkunst, ik laat het hier rusten. Thans ging het erom, enigszins na te gaan, hoe de verering is ontstaan. Aan de kunsthistorici is de taak bovengenoemde aspecten na te gaan, al zal de historicus zich geenszins afzijdig daarvan houden, zomin als de kunsthistoricus het omgekeerde kan doen. De woorden van de grote Emile Mâle kunnen dan tot motto zijn:

„Deze legenden, misschien even poëtisch als het epos (...) schiepen pelgrimages; zij deden kerken oprichten, zij vulden deze met kunstwerken, zij brachten miljoenen mensen in beweging; zij waren voor een menigte zielen een troost en een hoop, zij lieten hen vanaf deze wereld vaag de heerschappij Gods zien."

8. Sint Jacobus. Een 16de-eeuws beschilderd houten beeldje te Guéret in Frankrijk.
9. Apostelbeelden te Chartres. De derde van links is Jacobus met zwaard, schelpen en tas.
10. Santiago Matamoros. Sint Jacobus als Morendoder. Gravure begin 16de eeuw.

nog naar El Padron en spiest zijn lans in de zee, ten teken, dat hij alle landen veroverd heeft. Turpijn doopt de inwoners van het land. Te Compostela verzoekt de keizer de kerk met het goud, wat hij op de ongelovigen had buitgemaakt, hij benoemt een bisschop en kanunniken. Vervolgens, na een verblijf van drie jaren, keert hij terug naar Frankrijk. En daar op de terugtocht sticht hij, van wat nog rest van de buit,

Mansoer). Zo is de keizer heer over Spanje. Hij keert terug naar Santiago en roept een concilie bijeen. Turpijn en negen bisschoppen wijden de kerk van Compostela. Aan deze kerk geeft de keizer uitgebreide voorrechten, het wordt een apostolische kerk. Hij heft het bisdom Iria Flavia op. De bisschoppen van Spanje zullen hun kruis te Santiago ontvangen, evenals de koningen hun scepter en kroon, want van de

